

Як у ВКЛ пашыралася Літва і змяншалася Русь

З русінаў у ліцвіны

У мінулым нумары кандыдат гістарычных навук **Вячаслаў Насевіч** пісаў, дзе пры Міндоўгу лакалізавалася Літва («Русь і Літва. Дзе канчалася адна і пачыналася другая?»). Цяпер ён працягвае тэму і піша, як мянялася культурнае і прасторавае ўяўленне пра гэтыя землі ў Вялікім Княстве Літоўскім пазнейшых стагоддзяў.

Рускі — значыць праваслаўны

За першае стагоддзе свайго існавання, з сярэдзіны XIII да сярэдзіны XIV стагоддзя, Вялікае Княства Літоўскае і Рускае трывала замацавала ў сваім складзе ўсю тэрыторыю сённяшняй Беларусі і пашырылася далей на поўдзень і ўсход.

Становішча, пра якое пісаў некалі кіеўскі летапісец Нестар,

істотна змянілася, у тым ліку сам сэнс пазвы «Русь». Калі раней галоўнай прыкметай Русі было знаходжанне пад уладай княскай дынастыі Рурыкавічаў, то цяпер русінаў ад навакольных народаў пай больш яскрава адрознівала не дынастыя і нават не мова, а праваслаўнае веравызнанне. Усе іх суседзі былі альбо каталікамі, як палякі і немцы-крыжакі, альбо язычнікамі, як

Фёдара. Сын Гедыміна Глеб (Нарымонт), які ў розныя часы княжыў у Полацку, Вялікім Ноўгарадзе і Пінску, ужываў хрысціянскае імя ў афіцыйных дакументах і на сваёй пячатцы. Старэйшыя сыны Альгерда, якія пачалі актыўна дзейнічаць у 1350–1360-я гады, вядомыя толькі пад хрысціянскімі імёнамі: Андрэй, Дзмітрый, Уладзімір, Канстанцін, Фёдар. Напэўна, сынам Кейстута быў гарадзенскі князь з праваслаўным імем Патрык (Патрыкій).

Паняцці «рускі» і «праваслаўны» пачалі змешвацца, а само праваслаўе ва Усходняй Еўропе пачалі называць «рускай верай»

Горадна становіцца Літвой

У такіх умовах адрозненне паміж Літвой і Руссю пачало страчваць этнічны сэнс. Перш за ўсё гэта праявілася ў Гарадзенскім княстве — яно Руссю не лічылася ўжо ў XIV стагоддзі. Апісваючы дзеянні Патрыкія пры абароне Горадна ў 1365 годзе, ордэнскі храніст Віганд з Марбурга дадаў, што ў наступным годзе Кейстут перавёў яго ў іншую воласць, у Рускай зямлі.

У 1379 годзе той жа Віганд апісаў маштабны набег крыжакоў на Рускую і Гарадзенскую землі Кейстута, якія вымусілі таго падпісаць

мірнае пагадненне з ордэнам. У гэтым дагаворы сапраўды фігуруюць дзве зямлі: Руская (з гарадамі Берасце, Камянец, Ваўкавыск, Сураж, Драгічын, Мельнік, Бельск) і Гарадзенская.

Атрымліваецца, што Гарадзенская зямля адносілася да Літвы — як і сумежнае Троцкае княства, якое ў 1387 годзе вялікі князь літоўскі Ягайла, абраны польскім каралём, падаў свайму брату Скіргайлу. У аднаведным прывілеі выразна адзначаецца, што Скіргайлу надаецца «ў Літоўскай зямлі княжанне Троцкае», а таксама шэраг валасцей «на Рускай старане», сярод якіх — Менск, Лагойск (Лагожаск), Полацк і іншыя ў Падняпроўі.

Гэтак жа ў 1388 годзе Вітаўт, на той час гарадзенскі і берасцейскі князь, падараваў Віленскаму біскупству шэраг паселішчаў у землях Літвы і Русі (*in terris nostris Lythuanie et Russie*). З яго тагачасных уладанняў да Літвы можна было аднесці толькі Горадна, а Берасце, Ваўкавыск і гарады Падляшша яўна належалі да Русі, што цалкам адпавядае зместу дагавора 1379 года. Іншымі часткамі Літвы былі Віленскае княства, якое Ягайла пакінуў за сабой, і Кернаўскае, якім у 1388 годзе валодаў яго малодшы брат Вігунд-Аляксандр.

А вось Новагародская зямля ў тое першае стагоддзе ВКЛ з Літвой яшчэ не злілася. Гэта бачна, у прыватнасці, з «Літоўскага дарожніка», апублікаванага ў якасці дадатку да хронікі Віганда. У ім прыведзеныя апісанні 100 маршрутаў па Жамойці і Літве, складзеныя ў 1380–1390-я гады на падставе нататак ордэнскіх разведчыкаў і праваднікоў. ►

Літвою з часам сталі называць абшар, дзе літоўцы і русіны жылі сумесна.
На фота: від на Навагрудак з Замкавай гары.

ФОТА: АНДРЭЙ ДІДКО

літоўцы і татары. Таму паняцці «рускі» і «праваслаўны» пачалі змешвацца, а само праваслаўе ва Усходняй Еўропе пачалі называць «рускай верай».

Для літоўца перайсці ў праваслаўе значыла часткова ператварыцца ў русіна. Гэта тычылася і літоўскіх князёў, якія прымалі хрышчэнне. Захавалася згадка пра хрысціянскае імя аднаго з братоў Гедыміна —

► У гэтай крыніцы маршруты, якія праходзілі праз Гарадзенскае княства, апісваюцца сярод іншых «дарог на Аўкштайцію, ці Верхнюю Літву», без аніякіх агаворак. А вось пры апісанні двух маршрутаў, якія дасягалі Дзяляцічаў на Нёмане (пры руху з поўначы) і ракі Моўчадзь (пры руху праз Слонім), адзначаецца, што далей пачынаецца Новагародская зямля (*land Naugarden*).

Чаму размывалася Літва?

Чыста этнічны сэнс гэтай назвы губляўся галоўным чынам таму, што чыстай Літвы да таго часу не засталася ўвогуле — у адрозненне ад Жамойці, з аднаго боку, і ад чыстай Русі ў Падзвінні, Падняпроўі і на Палессі — з другога. Нават

у вузкім сэнсе Літва цяпер вызначала абшар, дзе літоўцы і русіны жылі сумесна.

Часткова гэта было звязана з пашырэннем праваслаўя сярод баяр і простага насельніцтва Літвы.

Частка праваслаўных мела літоўскае паходжанне. Віганд з Марбурга, апісваючы рабаўніцкія набегі крыжакоў на Літву, паведамляе, што ў 1363 годзе ў зямлі Пастова на мяжы Літвы з Жамойцю былі захопленыя ў палон не проста праваслаўныя і язычнікі (*Rutenos et paganos*), як у іншых выпадках, а менавіта ліцвіны і русіны (*Lithwanos et Rutenos*).

У далейшым нашчадкі русінаў у глыбіні Літвы, пераходзячы ў каталіцтва, маглі ператварацца ў літоўцаў. Літоўскія археолагі прасачылі гэта на матэрыялах

Кернава. Там сярод знаходак XIII–XIV стагоддзяў ёсць мноства рэчаў, характэрных для жыхароў Русі, у тым ліку нацельныя крыжыкі ў пахаваннях. А вось у канцы XIV стагоддзя, пасля прыняцця Літвой каталіцтва ў 1386 годзе, праваслаўныя могількі тут перастаюць дзейнічаць. Замест іх з'яўляюцца новыя могількі пры новазаснаваным касцёле. З гэтага археолагі зрабілі выснову, што рускае насельніцтва Кернава было пераахрышчана ў каталіцтва разам з навакольнымі язычнікамі і паступова злілося з іх нашчадкамі.

У сталічнай Вільні было не так. Там руская супольнасць, ці Рускі горад (*civitas Rutenica*), упершыню прыгаданая Вігандам у 1383 годзе, пазней пастаянна падмацоўвалася прытокам новых перасяленцаў і да канца існавання

ВКЛ заставалася найбольш заможнай і ўплывовай часткай сталіцы.

З Літвы на Русь

Перасяленне русінаў у Літву мела даўнюю традыцыю — яшчэ з часоў яе данніцкай залежнасці ад Рурываічаў. А вось адваротныя міграцыі — з Літвы на Русь — сталі масавымі менавіта пасля ўтварэння ВКЛ. Перасяленцы імкнуліся сяліцца кампактна, нярэдка цэлымі вёскамі. Навакольныя тубыльцы называлі іх паводле паходжання жыхароў. Адтуль і раскіданыя па ўсёй заходняй частцы Беларусі вёскі з характэрнымі назвамі: **Літва** (у Ашмянскім, Слоніўскім, Ляхавіцкім, Уздзенскім, Стаўбцоўскім раёнах), **Яцвезь** ці **Ятвеск** (у Гродзенскім, Ваўкавыскім, Дзятлаўскім, Шчучынскім, Свіслацкім, Карэліцкім, Баранавіцкім, Івацэвіцкім), **Дайнава** ці **Даўноўка** (у Астравецкім, Ашмянскім, Лідскім, Воранаўскім, Іўеўскім, Валожынскім, Маладзечанскім, Мінскім, Пухавіцкім) і нават **Жомайдзь**, **Жамойск**, **Жамайдзякі**, **Жамайцішкі**,

Жамайтукі (у Воранаўскім, Валожынскім, Докшыцкім, Івацэвіцкім).

Пра іншыя месцы кампактнага пражывання выхадцаў з Літвы сведчаць выспы каталіцкага насельніцтва сярод праваслаўнага мора, для якіх у канцы XIV — першай палове XV стагоддзя ставіліся касцёлы. Каталікамі ў гэтых мясцінах яўна сталі перасяленцы, якія да 1386 года захоўвалі язычніцтва. Самая далёкая выспа знаходзілася на Віцебшчыне, у Аболецкай воласці — касцёл у Абольцах (цяперашні Талачынскі раён) быў заснаваны ў 1387 годзе. Можна меркаваць, што перасяленцы з Літвы з'явіліся тут у часы, калі Віцебскае княства атрымаў праз шлюб з мясцовай князёўнай князь Альгерд альбо сын Ягайла.

Неўзабаве з'явіліся таксама касцёлы ў Гайне і Астрошыцах (цяперашні Лагойскі раён), Паланэчцы, Крошыне і Ішкалдзі (Баранавіцкі), Хоўхле і Радашковічах (Маладзечанскі), Налібаках (Стаўбцоўскі), Ваўкавыску. Яшчэ ў 1501 годзе святары з валоданнем літоўскай мовы былі патрэбныя ў касцёлах

Радашковічаў, Маладзечна, Валожына, Койданава (сучасны Дзяржынск), Слоніма і Моўчадзі.

Назвы вёсак накшталт **Літва**, **Яцвезь**, **Дайнава** ці **Жомайдзь** сведчаць пра тое, што ў гэтых мясцінах у часы ВКЛ аселі перасяленцы з Літвы на Русь

З часам мясціны, дзе выхадцы з Літвы на працягу XV стагоддзя больш-менш адметна прысутнічалі сярод рускага насельніцтва, пачалі адносіць да літоўскай часткі дзяржавы. Такое ўяўленне не знікала і пасля таго, як прышлае насельніцтва цалкам змешвалася з тубыльцамі. «Устава на валокі» ў 1557 годзе пералічвае дзяржаўныя воласці ў складзе ВКЛ. Пры гэтым яна асобна згадвае воласці рускія і іншыя, наўпрост літоўскімі не названыя. Пералік рускіх валасцей вельмі блізкі да таго, што быў у прывілеі Скіргайлу 1387 года, але з шэрагам істотных адрозненняў. Менск, з якога пачынаўся той пералік, цяпер сярод рускіх валасцей ужо адсутнічае, ён трапіў у склад іншых. А ў Баркулабаўскім летапісе пад 1583 годам Менск і ўвогуле выразна аднесены да Літвы.

Межы Літвы

У XVI стагоддзі можна знайсці шэраг выпадкаў, калі некалі ►

Вёска Літва ў Стаўбцоўскім раёне. Назва падказвае, што калісьці сярод русінаў тут кампактна пасяліліся літвіны.

► рускія маэнткі ўжо вызначалі як літоўскія. Так, у попісе войска ВКЛ 1567 года згадваюцца конныя ваяры, якіх княгіня Чартарыйская ставіла са сваіх асноўных маэнткаў на Валыні, і асобна — з «ыменей літоўскіх: з Глушка [Глуска], з Карэліч і за ўсіх сёл, к ім прыслухоўваючых у павеце Новагародскім».

Гэтаксама сярод ваяроў іншага валынскага магната, князя Збаражскага, вызначаны тыя, якіх ён ставіў «з ыменей сваіх літоўскіх»: Насілава, Вязыні, Крайска і Жыціна (адпаведна ў сучасных Маладзечанскім, Вілейскім, Лагойскім і Асіповіцкім раёнах). Хоць аднясенне да літоўскіх маэнткаў Глуска і Жыціна на захадзе сучаснай Магілёўскай вобласці можна ўсё ж лічыць выпадковым, бо ў іншых крыніцах тыя самыя мясцовасці адносяцца да Русі.

Некаторыя крыніцы дазваляюць вызначыць, дзе Літва межавала з Руссю і Палессем. Так, гасцінец з Берасця ў Літву праходзіў у 1557 годзе праз Крывыя Балоты (зараз Крывабалоты на поўначы Бярозаўскага раёна). Літва пачыналася, такім чынам, далей на паўночны ўсход, за Ясельдай (у Пружанскім і Івацэвіцкім раёнах). Сапраўды, івацэвіцкае Косава ў 1570 годзе згадваецца «ў Літве ў павеце Слоніўскім», праз яго ездзілі «з Літвы да іменей палескіх».

На паўднёва-ўсходнім кірунку да Літвы адносілі Агарэвічы (ля Ганцавічаў, у колішняй Клецкай воласці), на поўнач адтуль — Ляхавічы. Далей на ўсход дакумент 1543 года вызначае ўжо «іменія рускія Занёманскія»: Вызну (зараз Красная Слабада ў Салігорскім раёне), Прусы і Вусава (адпаведна ў Салігорскім і Капыльскім).

Прыдарожныя крыжы — праваслаўны і каталіцкі — вёскі Жомайдзь Валоўжынскага раёна. 2019 год.

На ўсходнім кірунку Літва ахоплівала Узду і, як ужо адзначалася, Менск. Далей на поўнач мяжа Літвы прыблізна супадала з мяжой сучасных Лагойскага і Барысаўскага раёнаў, крыху на захад ад Бярэзіны, і працягвалася праз цяперашнія Докшыцкі і Пастаўскі раёны, абмянаючы з захаду Полацкую зямлю.

Па рацэ Бярэзіне

Уяўленне пра мяжу ўздоўж Бярэзіны ўпершыню зафіксавана ў прыпісцы на палях рукапісу польскага гісторыка Яна Длугаша, зробленай, верагодна, у 1470-я гады: «Рака Бярэзіна аддзяляе Літву ад зямель Русі» (*Fluvius Brzezina Lithwaniam a tenis Russie dividit*). Неўзабаве яно своеасабліва праявілася ў міжнародных стасунках. Сакратар каралевы Боны Станіслаў Гурскі з'едліва адзначаў, што вялікі князь маскоўскі Іван III, пачынаючы ў 1490-я гады вайну са сваім

зямлем, вялікім князем літоўскім Аляксандрам, «выдумаў [сабе] панаванне над усёй Руссю аж да ракі Бярэзіны — як яму хацелася бачыць, паводле колішняга дзедаўскага і прадзедаўскага права». На перамовах у Маскве ў 1549 годзе маскоўскія баяры ў чарговы раз заявілі паслам ВКЛ: «*Предки государя нашего все теми города владели ... русскими, а рубеж был тем городом с Литовской землею по Березыню*».

Хоць значэнне гэтай умоўнай мяжы не варта перабольшваць. Паны і іх падданыя літоўскага паходжання прысутнічалі па абодва яе бакі. Прытым яны ўжывалі ў побыце старабеларускую мову (разам з літоўскай, але часам абыходзіліся і без апошняй), адрозніваючыся ад карэнных русінаў хіба што каталіцкай верай. А з канца XVI стагоддзя ўсё яшчэ больш забыталася. Паны і літоўскага, і рускага паходжання пачалі пераходзіць на польскую мову, а рускія паны да таго ж — масава прымаць каталіцтва. Значная частка праваслаўных сялян зрабілася ўніятамі, а дзе-нідзе — і каталікамі. Напрыклад, у маэнтку Корань на Лагойшчыне пасля з'яўлення там касцёла ўсе мясцовыя праваслаўныя сяляне (падданыя Віленскага біскупства) былі пераведзеныя ў каталіцтва.

Такія каталікі русінскага паходжання практычна нічым не адрозніваліся ад нашчадкаў колішніх літвінаў-язычнікаў, якія таксама былі акаталічаныя і ўжывалі старабеларускую мову. Невялікай была і розніца паміж імі і ўніятамі.

Так паступова з розных складовых чыннікаў фармавалася новая этнічная супольнасць, якой было наканавана ў будучыні стаць асновай беларускай нацыі. ♦